

DOI [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-19\(48\)-183-226](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-19(48)-183-226)

УДК [316.346.2 : 376] : 351.851

Козенко Роман Володимирович,

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-0146-6243>
rvk.9472@gmail.com

Пікож Тамара Михайлівна,

старший викладач кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

tomarika@ukr.net

Супрун В'ячеслав Васильович,

кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhosvita@i.ua

Супрун Костянтин В'ячеславович,

аспірант кафедри публічного управління і
проектного менеджменту
Навчально-наукового інституту
менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-3502-6898>
k0ss@i.ua

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ТА ГЕНДЕРНО-ОРІЄНТОВАНЕ БЮДЖЕТУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ ЯК ПРІОРИТЕТ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто сучасний стан, наявні проблеми, особливості та перспективи впровадження гендерного підходу в освітній галузі України. Охарактеризовано і розкрито зміст понять гендер, гендерна рівність, гендерний підхід та гендерно-орієнтоване бюджетування. Окреслено основні напрями гендерної соціалізації

молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах реформування освіти в Україні на основі європейського досвіду та створення відповідних управлінських механізмів їх реалізації. Визначено актуальні питання формування національної освітньої політики щодо гендерної рівності та гендерного підходу в інклюзивній освіті, створення в закладах освіти відповідних передумов, які б надавали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності та стану здоров'я, фізичного, розумового, психічного розвитку, з урахуванням індивідуальних запитів, можливостей, здібностей та інтересів в умовах інклюзивного навчання як складової модернізації вітчизняної освіти, розбудови Нової української школи. Узагальнено особливості організації освітнього процесу в закладах освіти в умовах інклюзивного навчання, дано загальну характеристику і розкрито зміст понять інтеграції та інклюзії в освіті як найбільш сучасних форм навчання осіб з особливими освітніми потребами, порушеннями психофізичного розвитку та з інвалідністю, визначено наявні проблеми, особливості реалізації та перспективи організації інклюзивного навчання, реабілітації та створення інклюзивних робочих місць і забезпечення зайнятості осіб з інвалідністю. Безперечно, важливою складовою освітнього процесу постає трудове навчання та професійна орієнтація, формування професійного вибору з урахуванням можливостей осіб з особливими освітніми потребами, порушеннями психофізичного розвитку та з інвалідністю. Відтак, надзвичайно важливим є професійне орієнтування дівчат і юнаків з особливими освітніми потребами ще у початковій школі та формування у них професійно важливих якостей. Відповідно, однією з форм соціальної адаптації, а потім і часткової реабілітації стає інклюзивне навчання з використанням процедур, пов'язаних з трудовою діяльністю, для формування у дівчат і юнаків з особливими освітніми потребами знань, умінь і навичок, які в звичайній соціокультурній ситуації дозволяють їм компенсувати дефект трудового навчання. Водночас, управління інноваційним розвитком взаємопов'язаних ринку освітніх послуг, праці та зайнятості населення України в умовах трансформаційних змін здійснюється з урахуванням наявного соціально-економічного стану України і передбачає інклюзивність ринку праці, його адаптацію до демографічних змін, підвищення продуктивності праці,

активну підтримку формування нових знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність, на основі сучасних освітніх технологій та суспільного запиту на підготовку, перепідготовку як працюючих, так і майбутніх фахівців різних верств населення у різних сферах діяльності. Акцентовано увагу, що процеси інклюзії осіб з особливими потребами в закладах освіти набудуть подальшого розвитку в Україні за умови формування ефективної системи надання освітніх послуг особам з особливими освітніми потребами на всіх рівнях освіти, зміни ставлення суспільства до цієї категорії осіб, покращення кадрового, матеріально-технічного та фінансового забезпечення інклюзивної освіти, впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування інклюзивного навчання в бюджетному освітньому процесі та необхідності їх нормативно-правового забезпечення для досягнення гендерної рівності в Україні, здійснення необхідної фахової підготовки педагогічних працівників і обслуговуючого персоналу, проведення їх масової перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Ключові слова: гендер; гендерна рівність; гендерний підхід; гендерно-орієнтоване бюджетування; бюджетний процес; бюджетна програма; особливі освітні потреби; інтеграція; інклюзія; інклюзивне навчання.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Основним правовим документом, що визначає і закріплює право громадян України на освіту є Конституція України. Разом з тим, під час реалізації цього права не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

А тому актуальним питанням сьогодення є створення відповідних умов для особистісного розвитку і самореалізації кожного громадянина України відповідно до базових цінностей демократичного суспільства, прав людини, з усвідомленням рівних прав і можливостей. Рівність прав жінок і чоловіків є одним з фундаментальних принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та Міжнародних зобов'язань України.

Закономірно, що у нових соціально-економічних умовах розвитку суспільства відбуваються значні зміни в державній освітній політиці щодо людей, які за певними критеріями відрізняються від більшості громадян. Метою інклюзивної освіти стає забезпечення повноцінного й гідного життя осіб з особливостями психофізичного розвитку та з інвалідністю, їх підготовка до активної участі в житті суспільства та інтеграція в соціальні відносини.

Водночас, найкращі практики розвинених країн світу щодо створення рівних можливостей у здобутті освіти свідчать про актуальність врахування гендерного компонента у системі організації та реалізації всього освітнього процесу. Як свідчить європейська практика, особливої актуальності набуває створення в закладах освіти різних типів, форм власності та підпорядкування відповідних умов, які б давали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності. Процес гендерної соціалізації молоді найефективніше відбувається під час навчання під впливом освітньо-виховних факторів, що інтенсивно впливають на формування егалітарної свідомості здобувачів освіти.

Певна недосконалість законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються питання інклюзивного навчання, гендерної рівності, зайнятості осіб з інвалідністю, неврахування чинними актами змін, що відбуваються в суспільному житті країни, зниження соціального статусу педагогічних, науково-педагогічних працівників, науковців, втрата привабливості та престижності професії вчителя є факторами, що стримують розв'язання наявних проблем та формування єдиної концептуально узгодженої та науково обґрунтованої державної освітньої політики щодо гендерної рівності в суспільстві, гендерного підходу в освіті, впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетному освітньому процесі.

В Україні, на жаль, не сформовано ще достатню законодавчу базу щодо професійної підготовки і навчання осіб з інвалідністю у звичайних, а не спеціальних закладах професійного навчання, що не дає змоги особам з інвалідністю повноцінно отримати професію, спеціальність та інтегруватися в суспільство. Пільги і стимули, передбачені чинним законодавством України роботодавцям для заохочення їхньої діяльності щодо працевлаштування осіб з інвалідністю, залишаються для них декларативними і малодоступними. В Україні до 2018 року була відсутня практика включення до колективних договорів підприємств та організацій питань сприяння інтегруванню осіб з інвалідністю до трудової сфери. Поняття «дискримінація» щодо осіб з інвалідністю законодавством України не було визначено. Не передбачено було

також і відповідних механізмів та процедур адміністративної чи юридичної відповідальності за дискримінаційні дії стосовно осіб з інвалідністю, а також за невжиття відповідних заходів щодо забезпечення доступу осіб з інвалідністю до соціальної та виробничої інфраструктури нарівні з іншими громадянами [1].

Досвід багатьох країн показує, що демократизація суспільства супроводжується пошуками таких варіантів управління інклюзивною освітою, які б найбільш вдало забезпечували гендерну рівність, гендерний підхід та гендерно-орієнтоване бюджетування завдяки підтримці з боку місцевої громади та взаємодії органів управління освітою, соціальної політики та праці в них.

Враховання інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства лежить в основі гендерно-чутливої політики країни, одним із дієвих інструментів впровадження якої є гендерно-орієнтоване бюджетування – комплексний гендерний підхід в бюджетній політиці та бюджетному процесі на державному й місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом. Системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а також сприяє скороченню гендерних розривів в Україні.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена реаліями та перспективами сучасного суспільного життя, що передбачають впровадження в суспільну практику основ демократії, справедливості, гендерної рівності, рівних прав і можливостей, гідних умов життєдіяльності людини незалежно від гендерної приналежності та стану здоров'я, фізичного, розумового, психічного розвитку, з урахуванням індивідуальних запитів, можливостей, здібностей та інтересів. При цьому, зростаючою є роль освіти як галузі, що має потужний потенціал для формування та провадження ідей демократичного суспільства, розвитку майбутнього української держави, налагодження соціального партнерства і дієвих відносин державних, регіональних та місцевих органів влади, структур управління освітою, закладів освіти, роботодавців, підприємств, установ і організацій громадянського суспільства та інших відповідних зацікавлених сторін як визначального механізму підвищення ефективності державного управління.

Важливим є вирішення проблем зайнятості та самозайнятості окремих груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, працівників в умовах протиепідемічних заходів і відповідних обмежень,

викликаних поширенням COVID-19, створення в закладах освіти відповідних умов, які б давали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності та стану здоров'я, фізичного, розумового, психічного розвитку, з урахуванням індивідуальних запитів, можливостей, здібностей та інтересів. Організація освітнього процесу для дітей та молоді з порушеннями психофізичного розвитку та з інвалідністю стає досить актуальною в умовах трансформаційних змін ринку праці, зайнятості населення та надання освітніх послуг.

Водночас, спостерігається гендерна сегрегація у виборі напрямів навчання. Стереотипні уявлення обмежують участь дівчат і юнаків у виборі професії або спеціальності, позашкільному вихованні та унеможливають їх цілісний і гармонійний розвиток. Вибір предмету дівчатами і юнаками базується на традиційних гендерних уявленнях щодо «жіночих» і «чоловічих» видів професійної діяльності. Також існує багато інших бар'єрів, що заважають як вступу жінок до робочої сили, так і їх подальшому підвищенню по службі, а саме: відсутність послуг з догляду за дітьми; стереотипи щодо жіночих професій; менша мобільність через можливі прояви фізичного насилля; юридичні проблеми. Усунення гендерного розриву має стати пріоритетом четвертої промислової революції, і підприємства, установи та організації повинні взяти на себе зобов'язання вживати ефективних заходів з цією метою [21].

Сьогодні до позитивних тенденцій слід віднести: врахування фактору статі (психофізіологічні, психічні, поведінкові, особистісні відмінності) у навчанні і вихованні; врахування здібностей, інтересів, потреб кожної людини, що сприяє розвитку самостійності здобувачів освіти, особливо дівчат, встановлення доброзичливих стосунків між педагогічними працівниками та здобувачами освіти.

Безумовно, держава, місцеві органи влади та самоврядування повинні створити необхідні умови забезпечення прав і можливостей для здобуття освіти на всіх рівнях освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням їхніх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечити виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері інклюзивної освіти. Важливим є соціальний захист здобувачів освіти у випадках, визначених законодавством, а також забезпечення рівного доступу до освіти особам із соціально вразливих верств населення.

Питання організації діяльності сучасних закладів освіти щодо реалізації інклюзивного навчання в період трансформаційних змін

потребує додаткового обговорення з метою виокремлення актуальних проблем та шляхів їх подальшого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз основних досліджень та публікацій показує, що питання організації інклюзивної освіти та стратегій, проблем і перспектив інклюзивного навчання висвітлені в працях В. Бондара, В. Боковського, А. Колупаєвої, Г. Хворової, А. Шевцова, І. Ярмошук та інших. Питання філософії інклюзивної освіти та концептуальні аспекти інклюзивного навчання висвітлені в працях І. Зязюна, В. Кременя, В. Синьова, Н. Софій, Ю. Найди та інших. Питання вивчення проблем та реалізації інклюзивного навчання в сучасному освітньому просторі розглядаються в роботах В. Бондара, Л. Даниленко, М. Деркача, Н. Дятленко, С. Єфімової, В. Засенко, Ю. Кавуна, Н. Коломінського, А. Колупаєвої, Ю. Рибачука, М. Сварника, Н. Софій, О. Таранченко, Н. Тимошенка тощо. Дослідження інтеграційних та інклюзивних процесів у соціальному і освітньому середовищах вивчалось в зарубіжних працях М. Айшервуда, Д. Бішопа, Ф. Вуда, Д. Гарнера, Д. Депплера, Р. Зіглера, А. Хатфілда. Заслужують на увагу вітчизняні роботи з проблем інклюзивної освіти М. Андрєєвої, О. Безпалька, Г. Давиденко, Т. Ілляшенко, Л. Коваля, В. Ткачука, О. Чубаря, А. Шевцова, Ю. Щербяка, І. Ярмошука.

Актуальні питання гендерної проблематики та впровадження гендерної складової в освітній процес викладені у працях таких науковців і освітян, як, зокрема, С. Айвазова, В. Агеєва, О. Аніщенко, Г. Бережна, О. Бондарчук, Г. Будкалюк, С. Вихор, Т. Вороніна, Н. Гендерник, Т. Говорун, Л. Гонюкова, В. Громовий, О. Кізь, О. Кікінежді, І. Кльоцина, Л. Кобелянська, О. Коцур, В. Кравець, Н. Лавриненко, Г. Лактіонова, К. Левченко, О. Луценко, Т. Мельник, І. Мунтян, О. Нежинська, Н. Приходькіна, Н. Самойленко, В. Супрун, О. Цокур, К. Шевченко та інші [3], [7], [11]–[14], [16], [17], [20], [22]–[26].

Серед зарубіжних учених, які займалися гендерною проблематикою, слід виокремити таких як С. Бонні, А. Борхост, М. Вільдт, А. ван дер Влютен, Е. Гейєс, М. Геппл, А. Грейс, П. Гутро, П. МакЛарен, С. Пелетчик, М. Стратигаки, Е. Тіздел, Е. Фестл та інші [6], [27]–[31].

Однак, незважаючи на значний науковий та практичний інтерес до окресленої тематики, невирішеною частиною проблеми є провадження тієї чи іншої моделі політики інклюзивності освіти та гендерної рівності, доступу до ринку праці та зайнятості, гендерного підходу та гендерно-орієнтованого бюджетування інклюзивної освіти як пріоритету

управлінської діяльності, паритетної демократії в контексті здійснення реформ, що відбуваються та плануються в системі освіти України.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Актуальність статті зумовлена реаліями нових соціально-економічних умов, інституційних перетворень в Україні та перспективами розвитку всіх сфер сучасного суспільного життя, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування напрямів системних змін національної освіти шляхом визначення сукупності механізмів формування політики гендерної рівності в інклюзивній освіті та інтеграції гендерно орієнтованого підходу у бюджетний процес в сучасних умовах демократичних процесів українського суспільства, здійснення сучасного управління в закладах освіти в умовах формування інклюзивного освітнього простору, створення в закладах освіти відповідних передумов, які б надавали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності та стану здоров'я, фізичного, розумового, психічного розвитку, з урахуванням індивідуальних запитів, можливостей, здібностей та інтересів в умовах інклюзивного навчання як складової модернізації вітчизняної освіти, розбудови Нової української школи та окреслити проблеми і перспективи цього процесу, надати загальну характеристику понять інтеграції та інклюзії як найбільш сучасних форм навчання дітей та молоді з особливими потребами в умовах сьогодення, розкрити сутність процесів інтеграції та інклюзії в освіті.

Відповідно до поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- вивчити європейський досвід формування державної освітньої політики щодо гендерної рівності та гендерного підходу в освіті, інклюзивності навчання;
- проаналізувати законодавчу базу та підзаконні нормативно-правові акти, виявити їх суперечності, визначити основні напрями їх удосконалення;
- провести аналіз наукової літератури та охарактеризувати тенденції розвитку гендерного підходу в інклюзивній освіті, взаємодії з інституціями громадянського суспільства у європейських країнах;
- вивчити сучасний стан, наявні проблеми, особливості та перспективи впровадження інтеграції та інклюзії, гендерного підходу в

освітній галузі України крізь призму інтересів громадянського суспільства та доступності до освіти і ринку зайнятості;

- розглянути основні напрями гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах;
- визначити сутність та особливості провадження гендерного підходу в освітній галузі;
- визначити сутність та особливості провадження гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетному освітньому процесі;
- запропонувати рекомендації, що передбачають врахування гендерного підходу в системі освіти України та гендерного аспекту у бюджетній освітній програмі, зменшення гендерних розривів та усунення гендерної дискримінації, сприяння зайнятості та подоланню гендерної сегрегації ринку праці.

Предмет дослідження – гендерний підхід та гендерно-орієнтоване бюджетування інклюзивної освіти як пріоритет управлінської діяльності в сучасних умовах становлення ідей демократичного суспільства України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною та методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання та загальнонаукові методи пізнання: логічного та порівняльного аналізу (для виявлення особливостей інклюзивної освіти та прогресивних форм здобуття цієї освіти – інтеграційних та інклюзивних процесів у соціальному і освітньому середовищах як окремих освітніх ланці); системного аналізу (для формування цілісного уявлення про систему публічного управління та громадського самоврядування в системі освіти в умовах інклюзивного навчання; аналізу і синтезу (для визначення понять інтеграції та інклюзії; статистичний метод та соціологічні методи (для виявлення стану інклюзивного навчання з погляду соціальних груп та суб'єктів освітнього процесу) та інше.

Теоретичною базою та методологічною основою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених, наукові дослідження у сфері інклюзивної освіти, законодавчі та нормативно-правові акти, що встановлюють правові та організаційні основи прогресивних форм здобуття освіти особами з особливими потребами, а також аналіз і узагальнення наукових та літературних джерел, праці вітчизняних і зарубіжних учених з проблем гендерності, інтеграції гендерного підходу у вітчизняну систему освіти,

навчально-методичних праць і кращого досвіду щодо впровадження гендерної тематики в освітній процес; конкретизація сутності та особливості впровадження гендерної складової в освітній та бюджетний процеси, розвитку демократичного громадянства, державно-громадського управління, а також законодавчі та нормативно-правові акти, що встановлюють правові та організаційні основи суспільних відносин, гендерної рівності у сфері освіти України, державного регулювання зайнятості усіх верств населення, формування механізмів функціонування і розвитку ринку праці та надання освітніх послуг, проблем зайнятості населення та державної політики зайнятості України.

Інформаційною базою дослідження є наукові та літературні джерела з досліджуваної проблеми, праці вітчизняних і зарубіжних учених, наукові дослідження, законодавчі та нормативно-правові акти, що встановлюють правові та організаційні основи суспільних відносин у сфері освіти та зайнятості населення, а також провадження інноваційних процесів в Україні, офіційні дані, інформаційні дані мережі Інтернет, власні спостереження авторів.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Методологічну основу дослідження становить сукупність сформованих у практиці пізнання прийомів і способів реалізації системної та синергетичної методології, зокрема системний, структурно-функціональний, діалектичний, порівняльний, цільовий методи.

Методологічну основу дослідження становлять: закони і категорії наукового пізнання; системно-синергетичний підхід до пізнання процесів і явищ у нестабільних системах, зокрема, соціальних; закони і закономірності інноваційного розвитку соціально-педагогічних систем; теоретичні положення загального менеджменту та освітніх інновацій як сучасного спеціалізованого наукового напрямку управління інноваційними процесами провадження інклюзивного навчання; принципи науковості, історизму, взаємозв'язку теорії і практики управління соціальними системами; принципи єдності теорії і практики, що забезпечують теоретичне, емпіричне й експериментальне вивчення предметів і явищ з метою розкриття сутності інтеграції та інклюзії в освіті як найбільш сучасних форм навчання осіб з особливими освітніми потребами, порушеннями психофізичного розвитку та з інвалідністю; наукові засади сучасної філософії, психології, педагогічної інноватики щодо дієвої сутності особистості та її активної перетворювальної ролі у процесі становлення і розвитку.

Наукові результати, теоретичні положення й висновки дослідження були здійснені у межах теми науково-дослідної роботи ДЗВО «Університет менеджменту освіти» в рамках діяльності лабораторії методології та практики професійного розвитку сучасного освітнього менеджера – «Науково-методичні засади підвищення ефективності державно-громадського управління неперервною освітою в умовах суспільної трансформації в Україні (номер державної реєстрації РК № 0116U007183).

Роль авторів полягає в розробці пропозицій щодо модернізації державної освітньої політики з урахуванням гендерного підходу та інтересів громадянського суспільства, впровадження гендерної рівності в освіті та гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні, вдосконалення форм здобуття освіти особами з особливими потребами в закладах освіти в умовах децентралізації управління, а також гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства як пріоритету управлінської діяльності у сфері освіти.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Сьогодні в Україні здійснюється модернізація галузі освіти, що зумовлена впровадженням Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року і прийняттям нових законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту». Реформування освітньої галузі в нашій країні відбувається згідно з демократичними соціально-економічними перетвореннями і пріоритетами сьогодення, які засвідчують право кожної людини на здобуття освіти, адекватної її пізнавальним можливостям і відповідну соціалізацію особистості до життя в суспільстві.

Серед основних цілей реформування та модернізації освіти виокремимо: забезпечення інклюзивної і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; сприяння безперервному, інклюзивному і сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх, а також забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується посиленням уваги до проблеми формування особистості, її всебічного розвитку, виховання і соціалізації в суспільстві шляхом свідомого

життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Гнучкість системи освіти та потреба у врахуванні індивідуальних особливостей дітей є актуальною проблемою європейського та світового досвіду формування та розвитку системи освіти упродовж усього життя. Адаптація осіб з особливими освітніми потребами (особи, які потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення їх права на освіту) у суспільстві в сучасних умовах економіки, шляхом їх навчання для подальшого працевлаштування (інклюзія) є проблемою будь-якої держави.

Сучасна законодавча база, що визначає можливість здобуття освіти особами з особливими потребами ґрунтується на основних нормативно-правових документах, а саме: Конституції України; законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про дошкільну освіту», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про охорону дитинства»; указі Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності осіб з обмеженими можливостями»; Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття»); постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», «Положення про спеціальну школу», «Положення про навчально-реабілітаційний центр»; листах Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», «Про організацію психологічного і соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання»), відповідних рекомендаціях Міністерства освіти і науки України.

Комплексно характеризуючи закони України у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами, варто зафіксувати певну неузгодженість термінологічного апарату та власне системи реалізації права на освіту дітей з особливими освітніми потребами. Якщо Закон України «Про освіту» гарантує альтернативний вибір освітніх послуг, то Закон «Про реабілітацію інвалідів в Україні» передбачає надання реабілітаційних послуг лише в спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) – закладах для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку.

Прикінцевими положеннями Закону України «Про освіту» встановлено, що, окрім закладів загальної середньої освіти, здобуття повної загальної середньої освіти забезпечують також спеціальні заклади освіти, зокрема, спеціальні школи, навчально-реабілітаційні центри.

Особи із особливими потребами можуть інтегруватися в загальноосвітній простір України. Цей процес наразі являється одним із напрямів гуманізації системи освіти, що характеризується як особистісна орієнтація освіти, забезпечення варіативності на здобуття базової або повної загальної середньої освіти, створення рівних можливостей для дітей з вадами розвитку в здобутті якісної освіти, відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей дітей із особливими потребами [7]. У словнику іноземних слів «інтеграція» (від лат. *Integratio* – відновлення, заповнення; *integer* – цілий) означає об'єднання в ціле будь-яких частин, елементів; процес взаємного пристосування і об'єднання.

Поняття інклюзія (від *Inclusion* – включення) трактується як процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Термін «діти з особливими освітніми потребами» використовують для дітей до 18 років, які потребують додаткової навчальної, медичної і соціальної підтримки з метою покращення здоров'я, розвитку, навчання, загальної якості життя та соціалізації, тобто включення в громади своїх однолітків та інших дітей [12].

Інклюзивне навчання розглядається як система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників. Необхідним при цьому є формування інклюзивного освітнього середовища як сукупності умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей.

Інклюзія – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті [2]. Інакше кажучи, інклюзія дає можливість кожному члену суспільства зробити свій вибір з усіх аспектів повсякденного життя, дозволяє кожній людині повноправно брати участь в житті суспільства згідно з її бажанням.

Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу [10].

Термін «інклюзивна освіта» є одним із ключових у таких визначальних міжнародних документах як: Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (резолюція 48/96

Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р.). Цей документ наголошує, що держави-учасниці повинні використовувати всі засоби для забезпечення рівних можливостей осіб із особливими потребами у всіх сферах суспільного життя. В шостому пункті резолюції виокремлено освіту як важливий засіб інтегрування осіб із особливими потребами і підкреслюється, що держави-учасниці повинні визнати принцип рівних можливостей у сфері дошкільної, початкової, середньої та вищої освіти для інвалідів стала невід'ємною частиною системи загальної освіти.

Ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію, яка забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей, що мають особливі освітні потреби, стає провідною в політиці більшості країн. В основі практики інклюзивної освіти лежить ідея прийняття індивідуальності кожного окремого здобувача освіти. Тому, інклюзивне навчання, з одного боку, має бути організоване таким чином, щоб задовольнити особливі потреби кожної дитини, а з іншого передбачає його самостійну активну участь у процесі отримання знань.

Навчання у класах з інклюзивним навчанням здійснюється за типовими навчальними планами, програмами, підручниками та посібниками, рекомендованими Міністерством освіти і науки України для закладів загальної середньої освіти, у тому числі за спеціальними підручниками. Задля забезпечення успішності навчання дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої освіти необхідно організація індивідуалізації освітнього процесу, що реалізується в процесі планування індивідуальних програм розвитку для кожної дитини із особливими потребами. Необхідними є розробки комплексних програм розвитку дитини з особливими освітніми потребами; пристосування середовища до потреб дитини; надання додаткових послуг і форм підтримки у процесі навчання; організацію спостереження за динамікою розвитку учня [9].

У навчальних програмах з різних предметів доцільно розробити різні варіанти навчальних завдань з урахуванням специфіки фізичного, розумового, психічного розвитку учнів, а з фізкультури передбачити різні нормативи для дівчат і хлопців, зокрема і для виконання силових вправ з різним навантаженням. Також потрібно урізноманітнювати такі види і форми роботи як: шкільні свята, виховні години, бесіди, диспути на гендерну тематику.

Процеси навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх закладах стануть успішними за умови зміни ставлення суспільства до цих дітей та до самої ідеї інклюзії, покращення матеріального забезпечення

системи освіти, здійснення необхідної фахової підготовки педагогічних працівників і проведення їх масової перепідготовки [25]. Держава забезпечує підготовку фахівців для роботи з особами з особливими освітніми потребами на всіх рівнях освіти. У подальшому освітньому процесі необхідно створити умови для особистісно орієнтованої профорієнтаційної орієнтації, допрофесійної та професійної освіти учнів з особливими освітніми потребами, системного удосконалення їх загальноосвітньої та трудової підготовки, забезпечення професійного самовизначення у співпраці із закладами професійної освіти.

Організація інклюзивного навчання потребує створення для дітей з особливими потребами спеціальних умов для навчання: взаємодії та підтримці, розвитку дружніх стосунків з ровесниками, набуття впевненості в своїх силах, можливостях, при поступовому формуванні світогляду, духовного світу, готовності жити і працювати в команді з іншими школярами. Як довгострокова стратегія в освіті, інклюзивне навчання потребує формування з боку вчителів, вихователів та однолітків доброзичливої творчої атмосфери, розвитку терпіння і терпимості, формування систематичності і послідовності, безперервності, комплексного підходу для реалізації умов навчання для дітей з особливими потребами.

Інклюзивне навчання в сьогоденні можливо за наявності освітніх програм, які б моли відповідати забезпеченню індивідуальних освітніх потреб, відповідати здібностям цих школярів. Організацію інклюзивного навчання може бути в повній мірі реалізовано завдяки спеціальному технічному оснащенню, наявності спеціального архітектурного середовища.

Організація інклюзивного навчання передбачає надання дитині з особливими освітніми потребами психолого-педагогічної корекційної допомоги як комплексної системи заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, що передбачені індивідуальною програмою розвитку та надаються педагогічними працівниками закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів, іншими фахівцями. Важливим є психолого-педагогічний супровід – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених індивідуальною програмою розвитку. Існують різні види корекційно-розвивальних занять, які повинні проводитися в окремому приміщенні, в якому можуть бути створені навчальна, ігрова, сенсорна зони, зона релаксації.

Окремо слід приділити увагу органам управління освітою діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, які надають послуги дітям з особливими освітніми потребами, що проживають або навчаються у об'єднаній територіальній громаді (районі), місті (районі міста). Для дітей із освітніми особливими потребами в таких центрах надається психолого-педагогічна допомога, які навчаються у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах (не відвідують навчальні заклади) та не отримують відповідної допомоги. Тобто, органи державної влади та органи місцевого самоврядування утворюють інклюзивно-ресурсні центри з метою забезпечення реалізації права на освіту та психолого-педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами, забезпечуючи комплексну систему заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачену індивідуальною програмою розвитку.

Метою і завданням таких центрів є використання ресурсних можливостей спеціального закладу, його відповідних умов, облаштування, висококваліфікованих спеціалістів у наданні необхідної допомоги загальноосвітнім закладам у забезпеченні якісної освіти дітям з особливими освітніми можливостями. Педагоги закладу поєднують загально-педагогічні та коригувальні функції, передбачають багатоструктурний зміст та різнорівневу організацію освітнього процесу. Продовження розпочатої роботи і здійснення планів дасть змогу забезпечити можливість дітей з особливими можливостями здобути бажаний рівень підготовки.

Отже, в основу інклюзивної освіти покладено ідеологію, яка не тільки виключає будь-яку дискримінацію учнів з особливими потребами у навчанні, а й створює відповідні умови для отримання якісної освіти для таких громадян. Інклюзивна освіта визнає, що всі діти можуть повноцінно навчатися, а їх відмінні особливості гідні поваги та є джерелом освітнього досвіду для усіх учасників освітнього процесу. Професійна підготовка учнів з інвалідністю та подальше їх працевлаштування досить часто здійснюється у закладах професійної (професійно-технічної) освіти [9], [10].

Зазначимо, що організація інклюзивного навчання потребує створення для дітей з особливими потребами спеціальних умов для навчання: взаємодії та підтримці, розвитку дружніх стосунків з ровесниками, набуття впевненості в своїх силах, можливостях, при поступовому формуванні світогляду, духовного світу, готовності жити і працювати в команді з іншими здобувачами. Наразі, необхідним є розумне пристосування як запровадження, якщо це потрібно в конкретному

випадку, необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами;

Інтеграція, по суті, припускає, що дитина з особливими освітніми потребами має бути готова для прийняття її закладом освіти і суспільством, тобто відповідати стандартам системи освіти, і не враховує його індивідуальності. Тому, фізична присутність на заняттях, не є свідченням фактичної участі в процесі навчання. А оскільки інтегроване навчання може бути показано лише тій частині дітей, рівень психофізичного розвитку яких відповідає або близький віковій нормі, то виникає проблема диференційованого відбору дітей для інтегрованого навчання та їх подальшого супроводу. Звідси випливає, що певна частина учнів, яка не пройшла відбір, виключається з системи навчання в масових школах, що порушує права кожної людини, незалежно від її здібностей і можливостей, на здобуття освітніх послуг за місцем проживання.

Однак, незважаючи на те, що інтеграція є однією з провідних моделей навчання, істотним недоліком її виступає необхідність дітям з порушенням психофізичного розвитку пристосовуватися до вимог всієї системи освіти, яка в цілому залишається незмінною, не адаптованою для навчання даної категорії здобувачів.

В умовах створення конкурентного освітнього середовища, оновлення світоглядних і ціннісних орієнтацій професійної діяльності керівних та педагогічних працівників, спрямування змісту підвищення кваліфікації на виконання мети і завдань Концепції «Нова українська школа» потребують суттєвого оновлення й модернізації зміст освітніх програм, технологічний інструментарій викладача, форми і методи навчання, підходи до визначення результативності навчання, засоби навчання, спрямовані на різнобічну візуалізацію змісту навчання та його якості.

Процеси інклюзії дітей з особливими потребами стануть успішними за умови зміни ставлення суспільства до цих дітей та до ідеї інклюзії, покращення матеріального забезпечення системи освіти, здійснення необхідної фахової підготовки педагогічних працівників і проведення їх масової перепідготовки.

Інклюзивна освіта на сучасному етапі розвитку освіти в Україні це не тільки фактичний прихід дитини з особливими освітніми потребами до звичайної сучасної школи, а й наявність для організації навчання такої дитини додаткових спеціальних умов, серед яких індивідуальний план розвитку, спеціально облаштоване місце, обладнання, а також наявність

професійного науково-методичного, спеціально медичного супроводу та ін. На відміну від інтеграції, яка передбачає адаптацію дитини до вимог системи освіти, інклюзивне навчання полягає в адаптації системи до потреб дитини. Здобуваючи освіту в умовах інклюзивного простору, діти з особливими потребами з самого початку є частиною освітньої системи і не потребують будь-якої спеціальної адаптації до неї.

Практика свідчить, що трудове навчання та професійна орієнтація у спеціальних закладах освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями є основою для подальшої професійної підготовки випускників цих закладів. Коригувальна спрямованість трудового навчання забезпечує практичне застосування учнями з особливими потребами засвоєних знань, умінь і навичок, загальний розвиток, адекватне професійне орієнтування учнів з урахуванням особливостей їх психофізичного розвитку та рекомендацій лікарів. Тому актуальними є питання удосконалення освітнього процесу учнів з особливими потребами, зокрема, в частині їх відповідного професійного орієнтування, підготовки до подальшого професійного навчання з урахуванням можливостей та інтересів дітей, побажань батьків, потреб ринку праці.

Разом з тим, вирішення цих завдань ускладнюється порушеннями фізичного, психічного розвитку, сенсорними порушеннями у дітей з особливими освітніми потребами, недостатньою сформованістю мовленнєвої сфери, умінь аналізувати та узагальнювати відповідні процеси. Тому важливим етапом профорієнтаційної роботи є ознайомлення учнів з особливими освітніми потребами початкової школи з наявними професіями, спеціальностями з урахуванням особливостей розвитку дітей, рекомендацій лікарів та формування відповідних практичних навичок на базі шкільних навчальних майстерень.

У міру того як заклади освіти стають більш інклюзивними, виникає потреба в керівниках, які здатні чітко визначити та сформулювати місію, що охоплює цінності інклюзії та інклюзивну практику; сприяти створенню атмосфери, в якій всі учасники освітнього процесу поділяють усвідомлення, що заклад освіти виступає за успіх і досягнення всіх учнів та членів трудового колективу; управляти ресурсами та координувати їх використання для організації освітнього процесу в спосіб, який підтримує інклюзію всіх здобувачів; здійснювати моніторинг та надавати підтримку розвитку і прогресу кожного здобувача та всіх членів педагогічного колективу.

Однією із важливих проблем організації інклюзивної освіти є підготовка якісних педагогічних кадрів здатних до роботи з дітьми із

особливими потребами, зокрема у системі післядипломної освіти [3]. Для всіх педагогічних категорій актуальними є тематичні дискусії та лекційно-практичні заняття з проблем організації освітнього процесу для дітей із особливими освітніми потребами. На таких заняттях акцентовано увагу на нормативному забезпеченні освітнього процесу та впровадженню інтегрованого, особистісно орієнтованого навчання, використанню інноваційних методик та технологій навчання та використання в освітньому процесі навчальних, ігрових, сенсорних зон та зони релаксації. Для педагогічних працівників закладів інклюзивної освіти необхідна більш ґрунтовна підготовка на основі тематичних, авторських курсів, упровадження розширених практичних можливостей за рахунок практичної складової, що може бути реалізована через упровадження спецкурсів та тренінгів, тренінг-курсів. Такі курси повинні мати доцільне матеріально-технічне забезпечення та ґрунтовний науково-методичний супровід процесу навчання в умовах післядипломної освіти.

Завдяки ґрунтовній підготовці педагогічних кадрів на основі тематичного та практичного навчання можна вирішувати проблеми: усунення бар'єрів в системі освіти та системі підтримки дітей з особливими потребам, добір доцільних форм і методів доручення батьків до процесу навчання, урізноманітнюються технології навчання з дітьми з особливими освітніми потребами тощо.

Таким чином, діти з особливими освітніми потребами в майбутньому отримують можливість для нормальної соціалізації, розвитку своїх сильних сторін і талантів та подальшої інтеграції в суспільство, вступ до професійних та вищих закладів освіти, у таких дітей будуть формуватися соціальні компетенції для налагодження дружніх стосунків з ровесниками у школі та поза її межами та удосконалюватиметься процес моделювання належних способів їх взаємодії з колективом та буде створюватися атмосфера спокійного прийняття відмінностей інших людей [13].

Безперечно, набуття освіти індивідом є важливим питанням як для нього самого, так і для соціальної і освітньої політики держави. В цьому контексті освіта інвалідів є на порядок ускладненою проблемою, оскільки, по-перше, при обранні професії для людини з обмеженими можливостями слід враховувати не тільки її природні таланти і схильності, а і її вади; по-друге, інвалідам по певних професіях дуже важко конкурувати з фізично і психічно здоровими працездатними людьми.

Закономірно, що за особами з інвалідністю окремо закріплюється право та встановлюються державні гарантії на здобуття освіти на рівні, що відповідає їх здібностям і можливостям, бажанням та інтересам з

урахуванням медичних показань та протипоказань до такої трудової діяльності. Незважаючи на належне законодавче забезпечення прав інвалідів на освіту, на жаль, на практиці реалізація інвалідами відповідних прав гальмується наявністю низки проблем, притаманних усім шукачам роботи і працівникам (високий рівень безробіття, низький попит на працю), так і низкою перешкод, властивих інвалідам. Коли люди з інвалідністю не залучені до стратегії процесів планування, що стосуються транспорту, архітектурної доступності та системи освіти, вони часто стають позбавленими зайнятості. Навіть якщо для людей з інвалідністю є робочі місця, вони можуть з'ясувати, що існують і інші перешкоди для зайнятості: вони могли не отримати необхідної освіти, не мати доступу до переліку вакансій, також могло не існувати доступних видів транспорту та інше.

Оскільки система освіти України знаходиться сьогодні у процесі трансформаційних змін та її розвиток відбувається в євроінтеграційному контексті, особливої актуальності набуває завдання зі створення в закладах освіти різних типів, форм власності та підпорядкування відповідних умов, які б давали кожній людині можливість реалізуватися незалежно від гендерної приналежності.

У нових соціально-економічних умовах зростає актуальність державної гендерної та національної освітньої політики щодо забезпечення гендерної рівності як діяльності державних інституцій, спрямованих на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії.

Втіленням державної політики щодо впровадження гендерного підходу в українському суспільстві є, перш за все, основний закон – Конституція України, ст. 24 якої проголошує рівність прав жінки і чоловіка [5], а також Закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про протидію торгівлі людьми».

Стаття 21 «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти та професійній підготовці» Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» безпосередньо зобов'язує заклади освіти створити рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до закладів освіти, оцінювання знань, надання грантів, позик студентам; підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка;

виховання культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків.

Відповідно до вищезазначеного Закону України Міністерством освіти і науки України було видано наказ № 839 від 10.09.2009 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», в якому передбачено ряд заходів, що мають сприяти вирішенню проблеми гендерної рівності у сфері освіти Серед них, зокрема: продовжити впровадження курсів гендерної рівності у закладах вищої освіти; здійснити анкетування на предмет упровадження гендерного компоненту у зміст вищої освіти; створити банк даних методичного забезпечення гендерних курсів закладів вищої освіти; організувати проведення гендерного аналізу кадрового забезпечення закладів вищої освіти за галузями знань; дослідити теоретико-методологічні аспекти механізмів формування гендерної політики у вищій школі шляхом залучення до цієї роботи наукових підрозділів закладів вищої освіти; сприяти створенню у закладах вищої освіти кафедр гендерної рівності.

Можна сказати, що українська освіта поступово стає достатньо чутливою до проблем гендерної рівності. У межах реалізації Програми EU4Skills у 2020 році проведено гендерний аудит сфери професійної (професійно-технічної) освіти, рекомендації якого будуть імplementовані в подальшій нормотворчій діяльності Міністерства освіти і науки України та буде надано інформаційно-методичну та науково-практичну підтримку викладацькому складу в здобувачам відповідної освіти щодо впровадження в освітній процес гендерної складової.

Перевага гендерного підходу в процесі навчання порівняно з традиційними підходами полягає у наданні здобувачам освіти можливості розвивати індивідуальні здібності й інтереси незалежно від належності до конкретної статі, протистояти негативним проявам гендерних стереотипів, сприяти розвитку гендерної чутливості.

Слід зазначити, що становлення гендерного паритету є однією з головних цілей розвитку тисячоліття ООН, однією з найважливіших цінностей Європейського Союзу і України, яка взяла на себе зобов'язання подолати гендерну асиметрію в усіх сферах життя суспільства впродовж наступних десятиліть. Для досягнення цієї мети впродовж останніх років Уряд України ухвалив низку нормативно-правових актів, зокрема, і в галузі освіти.

Стратегією впровадження гендерних аспектів у процес освіти є гендерний підхід. Саме він дозволяє уявити гендерне бачення проблем у всіх вимірах. Гендерний підхід декларує рівні можливості і ставлення до

чоловіків і жінок і сприяє розбудові гендерно-чутливого суспільства. Це зумовлює об'єктивну необхідність реалізації гендерного підходу у викладання гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти [16], [17].

Цілком очевидно, що процес гендерної соціалізації молоді найбільш ефективно відбувається під час професійного навчання під впливом освітніх факторів, що інтенсивно впливають на формування егалітарної свідомості студентської молоді.

Відтак, гендерний підхід в освіті є одним із складових особистісно орієнтованого підходу до навчання, виховання і соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві, має прагнення до самовдосконалення, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, громадянської активності і впровадження ідеї демократії, життя в умовах сучасної держави, дотримання її законів, відстоювання своїх прав і свобод, і враховує її індивідуальні особливості відповідно статті, припускає на основі цього вибір змісту, форм і методів навчання і виховання, трудової діяльності, створення розвивального освітнього середовища відповідно з її природнім потенціалом.

Водночас необхідно зазначити, що одним з головних критеріїв успішної реалізації гендерного підходу в освіті є гендерна чутливість, яка характеризується обізнаністю здобувачів освіти з гендерною тематикою, формуванням у них егалітарного мислення, оволодінням навичками роботи з людьми з урахуванням стратегій гендерної рівності, здатністю реагувати на порушення гендерних принципів.

Безумовно необхідними є якісні зміни у взаємодії центральних, регіональних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо питань комплексного гендерного підходу в бюджетній політиці та бюджетному освітньому процесі на державному, регіональному та місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом. Тобто, одним із дієвих інструментів впровадження гендерно-чутливої політики є гендерно-орієнтоване бюджетування, яке постає аналітичним інструментом сприяння розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб різних груп чоловіків і жінок різного соціального статусу, з урахуванням їх інтересів, потреб, можливостей та досвіду у відповідних сферах життєдіяльності суспільства. Головні розпорядники бюджетних коштів мають прагнути враховувати гендерний аспект визначення обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах відповідних бюджетних програм [15], [18].

Гендерно-орієнтоване бюджетування – це інструмент, спрямований на інтеграцію гендерної складової у бюджетний процес. Його слід розглядати як впливовий елемент управлінської діяльності, пов'язаний із розробкою бюджетів різних рівнів, що надає важливу інформацію фахівцям, які приймають рішення щодо розподілу бюджетних коштів.

Основними складниками процесу гендерно-орієнтованого бюджетування є: гендерний бюджетний аналіз; зміни в програмах та бюджетах; системна інтеграція гендерно-орієнтованого бюджетування у бюджетний процес.

Важливо зазначити, що гендерний бюджетний аналіз передбачає не лише розбивку за статтю, а й враховує інші соціальні категорії, такі як вік, соціально-економічне становище, місце проживання, освітній рівень та ін., за умови, що це є доцільним, а необхідні дані є в наявності. Існують різні підходи до впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування у бюджетний процес. Але завжди в центрі уваги цього методу – реальні потреби та інтереси жінок і чоловіків, які, в свою чергу, мають бути рівною мірою враховані у процесі формування державного та місцевих бюджетів. Такий підхід є важливим, оскільки і пріоритети, і стратегічні та практичні потреби жінок і чоловіків можуть різнитися. Більше того, врахування гендерних відмінностей робить бюджет дієвішим, справедливішим і прозорішим.

Розроблення гендерно-орієнтованого бюджету дозволяє побачити, як доходи та видатки бюджету впливають на соціально-економічне становище й можливості жінок та чоловіків, а також на аспекти рівності між жінками й чоловіками у країні. Як інструмент управлінської технології гендерно-орієнтоване бюджетування дозволяє оцінити, як і якою мірою державна політика у сфері розподілу видатків бюджету впливає на чоловіків і жінок як споживачів послуг, користувачів інфраструктури та платників податків. Саме гендерний бюджетний аналіз в його основі створює основу для впровадження принципу рівних можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах та забезпечує сталий розвиток суспільства [20].

Наразі, врахування інтересів, потреб, можливостей та досвіду різних груп дівчат та юнаків лежить в основі гендерно-чутливої політики країни, одним із дієвих інструментів впровадження якої є гендерно-орієнтоване бюджетування – комплексний гендерний підхід в бюджетній політиці та бюджетному процесі на державному й місцевому рівнях, що включає розподіл бюджетних коштів за гендерним принципом. Системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а

також сприяє скороченню гендерних розривів в Україні. Головні розпорядники бюджетних коштів мають прагнути враховувати гендерний аспект при визначенні обсягу та якості усіх державних послуг, що надаються в межах бюджетних програм [20].

Міністерство молоді та спорту України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство соціальної політики України, як пілотні, започаткували роботу з впровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в свою діяльність, зокрема, бюджетного аналізу профільних бюджетних програм та продовжували роботу над розробленням та реалізацією рекомендацій, які спрямовані на подолання виявлених під час аналізу гендерних розривів у сфері освіти, соціальної політики, охорони здоров'я, спорту та молодіжної політики.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 10.07.2017 р. № 992 затверджено Типовий перелік бюджетних програм і результативних показників їх виконання для місцевих бюджетів у галузі «Освіта». Він включає бюджетні програми, які було проаналізовано робочими групами з гендерно-орієнтованого бюджетування та містять мету та/або результативні показники з врахуванням гендерного аспекту, що сприятиме відстеженню результативності програм з погляду їхнього впливу на гендерну рівність. Інтеграція гендерно-орієнтованого підходу у бюджетний освітній процес забезпечить підвищення ефективності та якості наданих державних послуг з урахуванням потреб та інтересів дівчат і юнаків, жінок і чоловіків та їх різних груп, а також дозволить посилити підзвітність розпорядників бюджетних коштів та прозорість бюджету.

Наказ № 1 від 2 січня 2019 року Міністерства фінансів «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження та застосування гендерно-орієнтованого підходу в бюджетному процесі» став важливим кроком на шляху до інституціоналізації гендерно-орієнтованого бюджетування в Україні. Дані рекомендації можуть бути використані головними розпорядниками бюджетних коштів та іншими учасниками бюджетного процесу для врахування гендерних аспектів у процесі планування, виконання та звітування про виконання бюджетних програм [4].

Проведений моніторинг паспортів бюджетних програм, які фінансувалися з державного бюджету у 2020 році, щодо врахування гендерних аспектів показав, що з-поміж 370 промоніторених паспортів 43 паспорти бюджетних програм містять гендерні аспекти. Зокрема, на адміністративно-територіальному рівні при складанні та затвердженні

паспортів бюджетних програм найбільш активно гендерні аспекти включали головні розпорядники коштів обласного рівня.

Щодо галузевого розподілу, то найчастіше гендерні аспекти було враховано у сфері освіти і науки – 40%, соціальний захист та соціальне забезпечення – 23%, фізична культура та спорт, молодіжна політика – 13%, державне управління – 10%, культура і мистецтво – 8%, охорона здоров'я – 5% паспортів, що містять гендерні аспекти [4], [8].

Слід зазначити, що системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету.

Досягнення гендерної рівності в сфері освіти передбачає досягнення двоєдиної цілі:

- гендерної паритетності як досягнення рівноправної участі дівчат і хлопців, жінок і чоловіків в усіх формах освіти, виходячи із їхньої представленості в різних вікових групах населення;
- гендерної рівності як забезпечення рівного ставлення до дівчат і хлопців у процесі навчання, гендерної рівності в рамках системи освіти, в рамках професії вчителя/викладача (гендерна рівність в працевлаштуванні), в освітніх програмах і тренінгах (норми і цінності, які передаються у процесі навчання), а також в залученні обох батьків до процесу освіти їхніх дітей.

Гендерний підхід в освіті є одним із складових особистісно орієнтованого підходу до навчання та виховання особистості, враховує її індивідуальні особливості у відповідності зі статтю, дозволяє на цій основі вибір змісту, форм і методів навчання і виховання, створення розвивального освітнього середовища відповідно з її природним потенціалом.

Отже, гендер характеризує соціальні відносини між жінками й чоловіками не тільки в сім'ї, а й в суспільстві (освіті, структурі зайнятості тощо), тобто виражає всю сукупність біологічних, тілесних, фізіологічних характеристик людини і проявляється у соціальних ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках жінки та чоловіка. Ще не так давно в нашій країні, згідно з державною ідеологією щодо підготовки молоді до виконання гендерних ролей, гендерна рівність зводилась до того, що дівчат і хлопців готували до однакового життєвого шляху, де освіта й робота гендерно не диференціювалися, тобто роль дівчат автоматично спрямовувалась на додаткову сферу реалізації (сім'ю, материнство), юнаків орієнтували на військову службу, державну, громадську діяльність тощо).

Гендерні відносини, гендерні стереотипи, відмінності у поведінці і сприйманні статі, норми й правила поведінки, уявлення про жіночі й чоловічі ролі формуються з дитинства сім'єю, організацією закладу освіти та змістом освітнього процесу. На нашу думку, актуалізація гендерного підходу в Новій українській школі здійснюватиметься ефективно, якщо буде використано попередній та сучасний вітчизняний і зарубіжний досвід вирішення проблеми забезпечення рівноправності жінок і чоловіків, особливо якщо мова йде про інклюзивне суспільство.

Разом з тим, основним у гендерному підході має бути вироблення специфіки впливу на розвиток представників жіночої та чоловічої статей усіх складових освітнього процесу: його організації, змісту, методів і форм навчання і виховання. Також гендерний підхід показує спрямованість соціально-педагогічного впливу на представників обох статей в умовах інклюзивної освіти. У процесі впровадження гендерного підходу потрібно враховувати механізми формування гендерних відносин в закладах освіти, специфіку життєвих інтересів і можливостей, психологічних відмінностей дівчат і юнаків, гендерну ситуацію в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень вказує, що серед жінок рівень зайнятості у I півріччі 2021 року становив 50,4%, серед чоловіків – 61,4%; серед мешканців міської місцевості 56,5% та 53,6% серед мешканців сільської місцевості. Найвищий рівень зайнятості спостерігався серед громадян у віці 40–49 років (77,0%), а найнижчий – серед осіб у віці 60–70 років (12,8%) та молоді віком 15–24 роки (25,2%). Низький рівень зайнятості молоді обумовлений тим, що значна кількість осіб у цьому віці навчається та не входить до складу робочої сили.

Рівень безробіття (за методологією МОП) серед жінок у I півріччі 2021 року становив 10,1%, та 9,8% серед чоловіків; серед мешканців міської місцевості 9,5% та 10,8% серед мешканців сільської місцевості.

Станом на 1 листопада 2021 року послуги Державної служби зайнятості отримували 261 тис. осіб які мали статус безробітного, що на 35% менше, ніж на відповідну дату минулого року. Отримували допомогу по безробіттю 214 тис. осіб, що на 37% менше, ніж на 1 листопада 2020 року. За статтю: у загальній кількості зареєстрованих безробітних, чоловіки становили – 94 тис. осіб (або 36%), жінки – 167 тис. осіб (або 64%). За віковими групами: 27% зареєстрованих безробітних були у віці до 35 років; 29% – у віці від 35 до 44 років; 26% – у віці від 45 до 55 років; 18% – понад 55 років. За освітою: 57% зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, 28% – професійно-технічну, 15% – загальну середню освіту [19].

Безперечно, в Україні прийнято низку нормативно-правових актів,

які встановлюють право осіб з інвалідністю на працю, вибір професії, спеціальності та виду діяльності, професійне навчання, розвиток умінь і навичок та професійну орієнтацію, страхування від безробіття, сприяння державних інституцій у пошуку роботи з урахуванням рекомендацій медико-соціальних експертних комісій тощо. Разом з тим виявлено, що українська нормативно-правова база зорієнтована переважно на адміністративно-примусові методи впливу на роботодавців, тоді як у зарубіжних країнах широко застосовують фінансово-економічні та соціально-психологічні механізми стимулювання роботодавців.

Цілком очевидно, що необхідним є удосконалення публічного управління зайнятстю населення як інструменту посилення спроможності територіальних громад, впровадження гнучких форм зайнятості, активної політики ринку праці та широкої системи державного соціального захисту; інклюзивності та надання пільг і соціальних гарантій для мало мобільних груп.

Як свідчать проведені нами дослідження комплексний механізм модернізації державної політики регулювання зайнятості осіб з інвалідністю являє собою взаємоузгоджену систему заходів як складових цього механізму (політичних, організаційно-правових, соціально-економічних, соціально-психологічних, науково-прикладних, освітніх, фінансових, кадрових та інформаційних) для забезпечення зайнятості осіб з інвалідністю, що, на відміну від раніше відомих моделей, спирається на міжнародні стандарти та кращі зарубіжні практики реалізації прав осіб з інвалідністю у сфері праці та зайнятості, зокрема:

- забезпечення повним обсягом права осіб з інвалідністю на всі заходи щодо професійної реабілітації, професійної орієнтації й професійного навчання осіб з інвалідністю, сприяння їх трудовій зайнятості (субсидії, позики, компенсації витрат на заробітну плату тощо), на справедливі та гідні умови праці та зайнятості нарівні з іншими та недопущення дискримінації осіб з інвалідністю у сфері праці та зайнятості, зокрема щодо набору, відбору, призначення, можливостей навчання, оцінки результатів роботи, підвищення по службі, переведення, збереження робочого місця, повернення до роботи тощо;

- застосування соціально-психологічних механізмів (інформаційних, консультаційних) мотивації осіб з інвалідністю до професійного розвитку та зайнятості шляхом тісної співпраці між ключовими заінтересованими сторонами різних інституцій (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, роботодавці, профспілки, громадські організації та ін.);

- підвищення спроможності громад виконувати повноваження у сфері соціального захисту населення з метою забезпечення рівних можливостей та створення умов для повної інтеграції, незалежності та продуктивності праці осіб з інвалідністю;
- пропонується створення та інформаційне забезпечення функціонування порталу відкритих деперсоніфікованих доказових статистичних і аналітичних даних про стан і результати освітньої діяльності, результатів моніторингу якості і доступності освіти на всіх рівнях для всіх категорій здобувачів освіти;
- забезпечення наповнення та використання Єдиної інформаційно-аналітичної системи управління соціальною підтримкою населення України (E-SOCIAL) під час надання послуг професійної реабілітації, працевлаштування та зайнятості осіб з інвалідністю. В рамках впровадження цієї системи передбачається створення централізованої інформаційної системи, яка базується на використанні прикладного програмного забезпечення рівня Enterprise, із забезпеченням доступу користувачів до прикладних завдань через веб-інтерфейс.

Також зауважимо на концептуальні засади вирішення проблем зайнятості та самозайнятості населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, в умовах протиепідемічних заходів і відповідних обмежень, викликаних поширенням COVID-19, використання сучасних підходів до стимулювання зайнятості шляхом забезпечення розвитку інклюзивного ринку праці для створення нових і збереження існуючих робочих місць та розвитку політики недискримінації на ринку праці.

Цілком очевидно, що з'являються нові політичні ініціативи щодо інклюзивного підприємництва (залучення молоді, людей похилого віку, жінок, біженців тощо) та інноваційні моделі регулювання, які мають на меті наздогнати нові бізнесові та фінансові моделі, забезпечити підтримку інклюзивного підприємництва, яке побудоване на принципі рівних можливостей та дотриманні універсальних цінностей. Підтримка програм підприємництва серед жінок вже поширена в Європі. Це також стосується вирішення проблеми безробіття з допомогою заходів розвитку підприємництва. У контексті старіння населення варто очікувати на збільшення кількості програм, орієнтованих на підприємців похилого віку.

3 грудня – Міжнародний день людей з обмеженими фізичними можливостями. Міжнародний день людей з інвалідністю (International Day of Persons with Disabilities) – Міжнародний день ООН, встановлений резолюцією A/RES/47/3 Генеральної Асамблеї ООН 14 жовтня 1992 року, який відзначається щорічно.

Відзначаючи Міжнародний день людей з інвалідністю, прогресивне людство засвідчує цим, що громадяни з обмеженими фізичними можливостями потребують особливої уваги. Для них мають бути створені такі умови, які дадуть змогу відчувати себе рівними серед рівних. Адже саме ставлення до осіб з інвалідністю визначає ступінь цивілізованості суспільства.

Можна констатувати, що інваліди можуть бути і стають повноцінними і високо ефективними членами суспільства, відмінними фахівцями, соціально-активними людьми, які надихають багатьох, зокрема, і абсолютно здорових членів нашого суспільства. Усунення бар'єрів на шляху до самореалізації осіб з особливими потребами, гарантування доступу до освіти і робочих місць на сьогодні є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики України. Наша держава взяла на себе і виконує конкретні зобов'язання щодо людей з обмеженими можливостями відносно матеріального забезпечення, створює для них необхідні правові, соціально-побутові умови життя, надає ряд пільг, конституційно гарантує рівні з іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Масштабне реформування освіти в Україні стало можливим завдяки прийняттю рамкового Закону України «Про освіту», який визначив метою освіти всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Головним завданням сучасної української освіти є усебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності і впровадження ідеї демократії, життя в умовах сучасної держави, дотримання її законів, відстоювання своїх прав і

свобод, практичної реалізації в подальшому дорослому житті знань, отриманих у закладі освіти.

Розробка недискримінаційних підходів до освіти осіб різної статі потребує комплексних заходів, серед яких важливе місце посідає впровадження ґендерного підходу в освітній процес, у тому числі, в професійну підготовку майбутніх фахівців, який ґрунтується на принципі рівноправності статей, утвердженні рівних можливостей жінок і чоловіків, їх взаємодії на партнерських засадах у різних сферах життєдіяльності. При цьому слід зазначити, що вимоги впровадження ґендерного підходу в суспільну практику підкріплені рядом законодавчих актів. Зокрема, Законом України «Про забезпечення однакових прав і можливостей чоловіків і жінок», яким передбачено правове досягнення паритетного становища чоловіків і жінок у всіх сферах життєдіяльності суспільства, створення умов і можливостей для рівної участі обох статей у прийнятті суспільно важливих рішень.

Особливої актуальності набуває забезпечення ґендерної рівності в умовах трансформаційних змін ринку праці та сфери зайнятості, у межах підтримки реформ в сфері освіти, складників, рівнів і ступенів освіти (сучасне законодавство, новітні галузеві стратегії, плани дій, формування потенціалу), для того, щоб така реформа сприяла подоланню ґендерної сегрегації ринку праці, усувала можливі існуючі дискримінаційні стандарти та/або практики і ставила за мету розширення можливості для економічного зростання у всіх сферах життєдіяльності суспільства як осіб обох статей, так і осіб з інвалідністю.

Значну роль у подоланні негативних проявів ґендерних стереотипів мають відігравати заклади освіти, які спільно з відповідними організаціями ґендерної соціалізації визначають можливості особистісного, громадського та професійного вибору.

Застосування кращого зарубіжного досвіду щодо вирішення проблеми ґендерної рівності та удосконалення бюджетного фінансування освітніх програм українськими закладами освіти надасть можливість підвищення якості освіти в цілому шляхом:

- реалізації в процесі навчання сукупності організаційно-педагогічних умов, теоретично обґрунтованих на основі ґендерного підходу;
- наявності модульної технології формування ґендерної компетенції викладачів, які будуть реалізовувати освітній процес у закладі освіти;
- оволодіння викладачами модульною технологією формування

гендерної компетенції, що охоплює загальнокультурні, навчально-пізнавальні, комунікативні, інформаційні та самоактуалізувальні елементи;

- впровадження спеціальних гендерних курсів у систему освіти;
- проведення семінарів, конференцій, круглих столів, диспутів, квестів та інших наукових і просвітницьких заходів, спрямованих на підвищення рівня поінформованості колективу з гендерних питань та втілення в діяльність освітніх установ кращих гендерних практик;
- провадження досліджень теорії та методології гендерної проблематики, публікації і оприлюднення результатів наукових гендерних досліджень;
- здійснення інформаційно-методичної роботи та надання інформаційних, довідкових та просвітницьких послуг здобувачам освіти та викладачам;
- розроблення та видання підручників, посібників, науково-методичних та практичних розробок, рекомендацій, методик, збірників тощо;
- поширення відповідних матеріалів в друкованих виданнях закладу освіти, через Інтернет, інформаційні панно тощо;
- розроблення і впровадження нових тем і курсів з гендерної проблематики;
- поширення гендерних знань в ході безпосередньої освітньої діяльності викладачів, а також створення соціальних мереж;
- сприяння захисту законних прав та інтересів викладацького складу та здобувачів освіти щодо гендерної рівності через створення та забезпечення сталої діяльності гендерно-орієнтованих консультаційних пунктів;
- вдосконалення внутрішньої нормативної бази та правил внутрішнього розпорядку, наприклад, шляхом внесення відповідних позицій у колективний договір;
- проведення гендерного аудиту та гендерного бюджетного аналізу;
- формування в закладі освіти середовища вільного від стереотипів та поширення форм спілкування, що базуються на принципах взаємоповаги, толерантності і визнання рівних прав та можливостей;
- ініціювання і створення допоміжної інфраструктури, орієнтованої на врахування потреб обох статей та недопущення дискримінації.

Безперечно, міжнародні зобов'язання, взяті Україною, становлять правовий обов'язок і утворюють підстави для врахування інтересів,

потреб, можливостей та досвіду різних груп жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що лежить в основі гендерно-чутливої політики країни. Упровадження гендерно-орієнтованого бюджетування в бюджетний процес хоча повільно, але поступово відбувається. Гендерні аспекти при формуванні бюджетних програм поступово враховуються головними розпорядниками бюджетних коштів. Таким чином, гендерно-орієнтований бюджет в освіті Україні стає тим важелем, що має забезпечити її модернізацію на основі перспективного європейського досвіду, сприяє розробленню справедливих і ефективних бюджетів, спрямованих на задоволення реальних потреб чоловіків і жінок різного соціального статусу.

Відтак, гендерне бюджетування дозволяє вирішувати проблеми нерівності через механізм бюджетного процесу, воно з одного боку використовується як основний важель для гендерної рівності, а з іншого – для підвищення відкритості, прозорості і підзвітності бюджетної політики, доступності бюджетних документів і даних. Системний підхід до застосування гендерно-орієнтованого бюджетування на державному і місцевому рівні поєднує фінансовий та соціальний аспекти бюджету, а також сприяє скороченню гендерних розривів в Україні.

З метою задоволення національних економічних та соціальних потреб гендерно-орієнтоване бюджетування постає технологією, що допомагає визначити області потенційної економії бюджетних коштів і поліпшити узгодження державних витрат зі стратегічними і політичними пріоритетами розвитку країни та регіонів.

В умовах децентралізації влади в Україні та впровадження умов демократичного суспільства, модернізація системи освіти, становлення державно-громадської форми управління освітою, основні напрями гендерної соціалізації молоді шляхом розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства, гендерно-орієнтованого бюджетування в сучасних умовах реформування можливі лише за умови ефективної системи управління розвитком освіти України, формування нових механізмів впливу держави на реформування освітньої галузі України на основі європейського та світового досвіду та створення відповідних механізмів їх реалізації.

Застосування гендерного підходу в освіті передбачає реалізацію відповідних освітніх стратегій в оновленні змісту навчання, його науково-методичному й науковому забезпеченні, організації науково-дослідної, експериментальної й проектної роботи тощо.

Як довгострокова стратегія в освіті, інклюзивне навчання потребує формування з боку викладачів, вихователів та однолітків доброзичливої творчої атмосфери, розвитку терпіння і терпимості, формування систематичності і послідовності, безперервності, комплексного підходу для реалізації умов навчання для дітей з особливими потребами. Інклюзивне навчання в сьогоденні є можливим за наявності сучасних освітніх програм, які б моли відповідати забезпеченню індивідуальних освітніх потреб та здібностям цих здобувачів.

Організація інклюзивного навчання може бути повною мірою реалізована також завдяки спеціальному технічному оснащенню, наявності спеціального архітектурного середовища та доступності. Для успішної реалізації інклюзивного навчання в умовах закладу освіти необхідно особливу увагу приділити питанням наявності спеціальних будівель та обладнання.

Інклюзію правомірно розглядати як більш широкий процес інтеграції, який передбачає доступність освіти для кожної дитини і розвиток загальної освіти внаслідок пристосування до різних потреб всіх дітей. Однак, варто зазначити, що інклюзія та інтеграція, як провідні тенденції сучасного етапу розвитку системи освіти, не мають підміняти собою систему освіти в цілому. Кожна особистість, незалежно від статі, своїх індивідуальних особливостей – фізичних, інтелектуальних, соціальних, емоційних чи мовних, матиме можливість реалізувати своє право на інклюзивне навчання в будь-якому типі освітнього закладу і отримати при цьому гідну та якісну освіту. Іншою проблемою стає використання відповідних форм і методів навчання і виховання, створення розвивального освітнього середовища у відповідності з природним потенціалом особистості,

Відповідний психолого-педагогічний супровід та співпраця з батьками або особами, які їх замінюють.

У подальшому освітньому процесі необхідно створити відповідні умови для особистісно орієнтованої профорієнтації, здобуття допрофесійної та професійної освіти осіб з особливими освітніми потребами, системного удосконалення їх освітньої та трудової підготовки, забезпечення професійного самовизначення у співпраці із закладами професійної та вищої освіти, роботодавцями, замовниками підготовки кадрів.

Перспективи подальших досліджень. Вивченню актуальних питань гендерної проблематики, розбудови гендерно-чутливого суспільства, поширення гендерної складової в освітній процес, включення

дітей з особливостями у розвитку в єдиний освітній простір, гендерної соціалізації молоді, її працевлаштування, впровадження гендерного підходу в бюджетній політиці та бюджетному освітньому процесі, становлення і розвитку гендерно-орієнтованого бюджетування, розвитку партнерства органів управління освітою, закладів та установ освіти, організацій громадянського суспільства в сучасних умовах становлення демократичного суспільства приділяється все більше уваги як у сфері наукового пізнання, так і у практичних питаннях її реалізації.

Є потреба в дослідженні специфіки реалізації гендерного підходу в рамках викладання окремих навчальних дисциплін у закладах освіти. Цікавим аспектом може бути дослідження навчальних програм, аналіз підручників і посібників з позицій гендерного підходу. Доцільним постає визначення педагогічних умов підготовки викладачів і керівників закладів освіти в контексті впровадження гендерного підходу в освітню практику на основі європейського досвіду та створення відповідних механізмів їх реалізації.

Подальших наукових розробок потребують вирішення проблеми впровадження сучасних технологій навчання в систему підготовки педагогічних кадрів для закладів інклюзивної освіти. Незважаючи на достатню кількість інформації з питань включення дітей з особливостями у розвитку в єдиний освітній простір, ставлення до спільного навчання учнів з різними потребами є неоднозначним. У суспільстві не розуміють різниці між поняттями інклюзія та інтеграція, вважаючи їх словами-синонімами, не приймають основних положень інклюзивної освіти, негативно реагують на можливість навчання особливої дитини з усіма учнями в класі.

Із дослідженням даних питань ми і пов'язуємо перспективи подальшого розроблення зазначеної проблеми відповідно до тих соціальних процесів глобального значення, складовою частиною яких вона є, а також її впровадження в межах майбутніх реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Я. О. Божко, «Механізми модернізації державної політики у сфері зайнятості осіб з інвалідністю в Україні», дис. канд. наук, Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. Київ, 2020.
- [2] В. Бондар, «Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен», *Рідна школа*, № 3, с. 10–14, 2011.

- [3] О. І. Бондарчук, О. О. Нежинська, *Психологічні умови формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, Україна: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014, 180 с.
- [4] Верховна Рада України. (2010, Лип. 8). *Бюджетний кодекс України № 2456-VI*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/331L3rM>
- [5] Верховна Рада України. (1996, Черв. 28). *Конституція України № 254к/96-ВР*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3otls1q>
- [6] М. Геппл, Э. Фестл, «Гендерное бюджетирование в Австрии. Первый опыт», *Organisation for Economic Co-operation and Development*. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3uw6nAU>
- [7] В. Громовий, «Гендер в освіті: Шведський та український погляди», *Управління освітою*, № 20, с. 5–8, 2005.
- [8] Державний веб-портал бюджету для громадян / *Міністерство фінансів України*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3GwiH DU> Дата звернення: Груд. 06, 2021.
- [9] *Інвалідність та суспільство* / Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін та ін.; Л. Байди, О. Красюкової-Енс, Ред. Київ, Україна: Київ. ун-т, 2011, 188 с.
- [10] *Інклюзивна освіта від А до Я* / уклад. Н. В. Заєркова, А. О. Трейтяк. Київ, Україна, 2016, 68 с.
- [11] О. Кікінеджі, «Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи», *Шлях освіти*, № 1, с. 27–28, 2004.
- [12] А. Колупаєва, *Інклюзивна освіта: реалії та перспективи*. Київ, Україна: Самміт-Книга, 2009, 272 с.
- [13] *Концептуальні аспекти інклюзивної освіти. Інклюзивна школа: особливості організації та управління*. / А. А. Колупаєва, Ю. М. Найда, Н. З. Софій та ін.; Л. І. Даниленко, Ред. 2-ге вид., стереотип. Київ, Україна: ФОП Парашин І.С., 2010, 128 с.
- [14] В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, *Гендерні дослідження: прикладні аспекти*. Тернопіль, Україна: Навч. кн. Богдан, 2013, 448 с.
- [15] «Кратко о важном: "Гендерно-ориентированное бюджетирование – это инструмент расширения прав и возможностей женщин и сокращения неравенства в нашем обществе"», *Структура Организации Объединенных Наций «ООН-женщины»*. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3BaqlL5>
- [16] І. С. Мунтян, «Гендерний підхід у професійній підготовці студентів вищих педагогічних закладів», дис. канд. наук. Одеса, 2004.
- [17] Н. О. Приходькіна, «Педагогічні умови реалізації гендерного підходу у фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей», дис.

- канд. наук, Держ. вищий навч. заклад «Ун-т менедж. освіти». Київ, 2008.
- [18] К. М. Роменська, «Гендерно-орієнтоване бюджетування в умовах розвитку бюджетного процесу України», *Ефективна економіка*, № 5, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3oqZAoA>
DOI: [10.32702/2307-2105-2020.5.53](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.5.53)
- [19] «Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні-серпні 2021 року», *Державний центр зайнятості. Аналітична та статистична інформація*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3B6AyQv>
- [20] В. В. Супрун, «Гендерний підхід та гендерно-орієнтоване бюджетування освіти як пріоритет державної політики України», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки», державне управління*, вип. 13(42), с. 200–230, 2020.
- [21] *Характер праці змінюється. 30 сигналів на які треба звернути увагу для досягнення сталого майбутнього* / Туна Гокце та ін. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3B0ERwV>
- [22] О. Цокур, І. Іванова, «Основи гендерного виховання», *Гендерний розвиток у суспільстві*. 2-ге вид. Київ, Україна: ПЦ «Фоліант», 2005, с. 183–223.
- [23] А. Г. Шевцов, *Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я*. Київ, Україна, 2004, 200 с.
- [24] К. Б. Шевченко, *Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління*. Харків, Україна: Нац. ун-т внутр. справ, 2003, 165 с.
- [25] Ю. Щербяк. *Інклюзивна освіта в загальноосвітньому навчальному закладі: теоретико-методологічні аспекти*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://bit.ly/3HNRJjr>
- [26] І. Ярмошук, «Інклюзивне навчання в системі освіти», *Шлях освіти*, № 2, с. 24–28, 2009.
- [27] E. Hayes, «Insights from Women's Experiences for Teaching and Learning», *In Effective Teaching Styles, New Directions for Continuing Education*; E. Hayes, Edit., № 43, 1989.
- [28] J. M. Hugo, «Adult Education History and the Issue of Gender: Toward a Different History of Adult Education in America», *Adult Education Quarterly*, № 41(1), 1990.
- [29] A. P. Grace, P. A. Gouthro, «Using models of feminist pedagogy to think about issues and directions in graduate education for women students», *In Studies in continuing education*, № 22(1), 2000.

- [30] E. Tisdell, «Creating inclusive adult learning environment: insight from multicultural education in feminist pedagogy», *Columbus, Ohio, ERIC Clearing House on Adult, Career, and Vocational Education Series*, № 361, 1995.
- [31] P. McLaren, *Critical Pedagogy and Predatory Culture*. London, N.Y., 1995.

GENDER APPROACH AND GENDER-ORIENTED BUDGETING OF INCLUSIVE EDUCATION AS A PRIORITY OF MANAGEMENT ACTIVITY

Roman Kozenko,

Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate professor of the Department of Public Administration
and Management Education Central Institute of Postgraduate Education
SIHE «University of Management Education».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-0146-6243>
rvk.9472@gmail.com

Tamara Picosh,

Senior Lecturer of the Department of Public Administration
and Management Education Central Institute of Postgraduate Education
SIHE «University of Management Education».
Kyiv, Ukraine.

tomapik@ukr.net

Vyacheslav Suprun,

Ph.D. of economics, associate professor,
Professor of the Department of Public Administration
and Management Education Central Institute of Postgraduate Education
SIHE «University of Management Education».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhosvita@i.ua

Kostiantyn Suprun,

postgraduate Department of Public Administration
and Project Management, Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-3502-6898>
k0ss@i.ua

Abstract. The article considers the current state, existing problems, features and prospects of implementing a gender approach in the education sector of Ukraine. The content of the concepts of gender, gender equality, gender approach and gender-oriented budgeting is characterized and revealed. The main directions of gender socialization of youth through the development of partnerships between education authorities, educational institutions, civil society organizations in the current context of education reform in Ukraine based on European experience and the creation of appropriate management mechanisms for their implementation. Relevant issues of formation of national educational policy on gender equality and gender approach in inclusive education, creation of appropriate preconditions in educational institutions, which would give everyone the opportunity to be realized regardless of gender and health, physical, mental, mental development, taking into account individual needs, opportunities, abilities and interests in the conditions of inclusive education as a component of modernization of national education, development of the New Ukrainian school. The peculiarities of the organization of the educational process in educational institutions in the conditions of inclusive education are summarized, the general characteristics and the content of the concepts of integration and inclusion in education as the most modern forms of education for people with special educational needs, mental and physical disabilities are identified. prospects for the organization of inclusive education, rehabilitation and creation of inclusive jobs and employment of persons with disabilities. Undoubtedly, an important component of the educational process is labor training and vocational guidance, the formation of professional choices taking into account the capabilities of people with special educational needs, mental and physical disabilities and disabilities. Therefore, the vocational guidance of girls and boys with special educational needs in primary school and the formation of professionally important qualities in them is extremely important. Accordingly, one of the forms of social adaptation and then partial rehabilitation is inclusive education using procedures related to work, to form in girls and boys with special educational needs knowledge, skills and abilities that in a normal socio-cultural situation allow them to compensate for the defect of labor training. At the same time, management of innovative development of interconnected market of educational services, labor and employment of the population of Ukraine in the conditions of transformational changes is carried out taking into account the current socio-economic state of

Ukraine and provides inclusive labor market, its adaptation to demographic changes knowledge, skills, abilities, ways of thinking, views, values, other personal qualities that determine a person's ability to successfully socialize, conduct professional and / or further educational activities, based on modern educational technologies and public demand for training, retraining as employees, and future professionals from different walks of life in different fields of activity. It is emphasized that the processes of inclusion of people with special needs in educational institutions will be further developed in Ukraine under the condition of forming an effective system of providing educational services to people with special educational needs at all levels of education, changing society's attitude to this category and financial support of inclusive education, introduction of gender-oriented budgeting of inclusive education in the budgetary educational process and the need for their legal support to achieve gender equality in Ukraine, implementation of the necessary professional training of teachers and staff, conducting their mass retraining and advanced training.

Key words: gender; gender equality; gender approach; gender targeted budgeting; budget process; budget program; special educational needs; integration; inclusion; inclusive education.

ГЕНДЕРНЫЙ ПОДХОД И ГЕНДЕРНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ БЮДЖЕТИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРИОРИТЕТ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Козенко Роман Владимирович,

кандидат наук по государственному управлению,
доцент кафедры менеджмента образования и права
Центрального института последипломного образования
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

 <https://orcid.org/0000-0003-0146-6243>
rvk.9472@gmail.com

Пикож Тамара Михайловна,

старший преподаватель кафедры
менеджмента образования и права
Центрального института последипломного образования
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

tomapik@ukr.net

Супрун Вячеслав Васильевич,

кандидат экономических наук, доцент,
профессор кафедры менеджмента образования и права
Центрального института последипломного образования
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

 <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhsvita@i.ua

Супрун Константин Вячеславович,

аспирант кафедры публичного управления
и проектного менеджмента Учебно-научного института
менеджмента и психологии
ГУВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

 <https://orcid.org/0000-0002-3502-6898>
k0ss@i.ua

Аннотация. В статье рассмотрено современное состояние, проблемы, особенности и перспективы внедрения гендерного подхода в образовательной отрасли Украины. Охарактеризованы и раскрыты содержание понятий гендер, гендерное равенство, гендерный подход и гендерно-ориентированное бюджетирование. Обозначены основные направления гендерной социализации молодежи путем развития партнерства органов управления образованием, образовательных учреждений, организаций гражданского общества в современных условиях реформирования образования в Украине на основе европейского опыта и создания соответствующих управленческих механизмов их реализации. Определены актуальные вопросы формирования национальной образовательной политики относительно гендерного равенства и гендерного подхода в инклюзивном образовании, создания в учебных заведениях соответствующих предпосылок, которые предоставляли бы каждому человеку возможность реализоваться независимо от гендерной принадлежности и состояния здоровья, физического, умственного, психического развития, с учетом индивидуальных запросов, возможностей, способностей и интересов в условиях инклюзивного обучения как составляющей модернизации отечественного образования, развития Новой украинской школы. Обобщены особенности организации образовательного процесса в учебных заведениях в условиях инклюзивного обучения, дана общая характеристика и раскрыто содержание понятий интеграции и

инклюзии в образовании как наиболее современных форм обучения лиц с особыми образовательными потребностями, нарушениями психофизического развития и с инвалидностью, определены имеющиеся проблемы, особенности реализации и перспективы организации инклюзивного обучения, реабилитации и создания инклюзивных рабочих мест и занятости лиц с инвалидностью. Бесспорно, важной составляющей образовательного процесса является трудовое обучение и профессиональная ориентация, формирование профессионального выбора с учетом возможностей лиц с особыми образовательными потребностями, нарушениями психофизического развития и с инвалидностью. Следовательно, чрезвычайно важным есть профессиональное ориентирование девушек и юношей с особыми образовательными потребностями еще в начальной школе и формирование у них профессионально важных качеств. Соответственно, одной из форм социальной адаптации, а затем и частичной реабилитации становится инклюзивное обучение с использованием процедур, связанных с трудовой деятельностью, для формирования у девочек и юношей с особыми потребностями знаний, умений и навыков, которые в обычной социокультурной ситуации позволяют им компенсировать дефект трудового обучения. В то же время управление инновационным развитием взаимосвязанных рынка образовательных услуг, труда и занятости населения Украины в условиях трансформационных изменений осуществляется с учетом существующего социально-экономического состояния Украины и предусматривает инклюзивность рынка труда, его адаптацию к демографическим изменениям, повышение производительности труда, активную поддержку формирования новых знаний, умений, навыков, способов мышления, взглядов, ценностей, других личных качеств, что определяет способность личности успешно социализироваться, осуществлять профессиональную и/или дальнейшую учебную деятельность, на основе современных образовательных технологий и общественного запроса на подготовку подготовку, переподготовку как работающих, так и будущих специалистов разных слоев населения в разных сферах деятельности. Сакцентировано внимание, что процессы инклюзии лиц с особыми потребностями в учебных заведениях получают дальнейшее развитие в Украине при условии формирования эффективной системы предоставления образовательных услуг

лицам с особыми образовательными потребностями на всех уровнях образования, изменения отношения общества к этой категории лиц, улучшения кадрового, материально-технического и финансового обеспечения инклюзивного образования, внедрения гендерно-ориентированного бюджетирования инклюзивного обучения в бюджетном образовательном процессе и необходимости их нормативно-правового обеспечения для достижения гендерного равенства в Украине, осуществления необходимой профессиональной подготовки педагогических работников и обслуживающего персонала, проведение их массовой переподготовки и повышения квалификации.

Ключевые слова: гендер; гендерное равенство; гендерный подход; гендерно-ориентированное бюджетирование; бюджетный процесс; бюджетная программа; особые образовательные потребности; интеграция; инклюзия; инклюзивное обучение.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Ya. O. Bozhko, «Mekhanizmy modernizatsii derzhavnoi polityky u sferi zainiatosti osib z invalidnistiu v Ukraini», dys. kand. nauk, Nats. akad. derzh. uprav. pry Prezydentovi Ukrainy. Kyiv, 2020.
- [2] V. Bondar, «Inklyuzyvne navchannia yak sotsialno-pedahohichnyi fenomen», Ridna shkola, № 3, s. 10–14, 2011.
- [3] O. I. Bondarchuk, O. O. Nezhynska, Psykholohichni umovy formuvannia gendernoi kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kyiv, Ukraina: TOV «NVP «Interservis», 2014, 180 s.
- [4] Verkhovna Rada Ukrainy. (2010, Lyp. 8). Biudzhetni kodeks Ukrainy № 2456-VI. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/331L3rM>
- [5] Verkhovna Rada Ukrainy. (1996, Cherv. 28). Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3otIs1q>
- [6] M. Gepp, E. Festl, «Gendernoe byudzhetrovanie v Avstrii. Pervyj opyt», Organisation for Economic Co-operation and Development. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3uw6nAU>
- [7] V. Hromovyi, «Hender v osviti: Shvedskyi ta ukrainskyi pohliady», Upravlinnia osvitoiu, № 20, s. 5–8, 2005.
- [8] Derzhavnyi veb-portal biudzhetu dlia hromadian. Ministerstvo finansiv Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3GwiH DU> Data zvernennia: Hrud. 06, 2021.
- [9] Invalidnist ta suspilstvo / L. Baida, O. Krasiukova-Ens, V. Azin ta in.; L. Baidy, O. Krasiukovoi-Ens, Red. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t, 2011, 188 s.

- [10] Inkliuzyvna osvita vid A do Ya / uklad. N. V. Zaierkova, A. O. Treitiak. Kyiv, Ukraina, 2016, 68 s.
- [11] O. Kikinedzhi, «Formuvannia hendernoi kultury molodi: problemy ta perspektyvy», Shliakh osvity, № 1, s. 27–28, 2004.
- [12] A. Kolupaieva, Inkliuzyvna osvita: realii ta perspektyvy. Kyiv, Ukraina: Sammit-Knyha, 2009, 272 s.
- [13] Kontseptualni aspekty inkliuzyvnoi osvity. Inkliuzyvna shkola: osoblyvosti orhanizatsii ta upravlinnia / A. A. Kolupaieva, Yu. M. Naida, N. Z. Sofii ta in.; L. I. Danylenko, Red. 2-he vyd., stereotyp. Kyiv, Ukraina: FOP Parashyn I.S., 2010, 128 s.
- [14] V. P. Kravets, T. V. Hovorun, O. M. Kikinezhdii, Henderni doslidzhennia: prykladni aspekty. Ternopil, Ukraina: Navch. kn. Bohdan, 2013, 448 s.
- [15] «Kratko o vazhnom: "Genderno-orientirovannoe byudzhetrovanie – eto instrument rasshireniya prav i vozmozhnostej zhenshchin i sokrashcheniya neravenstva v nashem obshchestve"», Struktura Organizacii Ob"edinennykh Nacij «OON-zhenshchiny». [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3BaqjL5>
- [16] I. S. Muntian, «Gendernyi pidkhid u profesiinii pidhotovtsi studentiv vyshchikh pedahohichnykh zakladiv», dys. kand. nauk. Odesa, 2004.
- [17] N. O. Prykhodkina, «Pedahohichni umovy realizatsii hendernoho pidkhodu u fakhovii pidhotovtsi studentiv humanitarnykh spetsialnostei», dys. kand. nauk, Derzh. vyshchyi navch. zaklad «Un-t menedzh. osvity». Kyiv, 2008.
- [18] K. M. Romenska, «Henderno-orientovane biudzhetrovannia v umovakh rozvytku biudzhethnoho protsesu Ukrainy», Efektyvna ekonomika, № 5, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3oqZAoA>
DOI: [10.32702/2307-2105-2020.5.53](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.5.53)
- [19] «Sytuatsiia na zareiestrovanomu rynku pratsi ta diialnist Derzhavnoi sluzhby zainiatosti u sichni-serpni 2021 roku», Derzhavnyi tsentr zainiatosti. Analitychna ta statystychna informatsiia. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3B6AyQv>
- [20] V. V. Suprun, «Gendernyi pidkhid ta genderno-orientovane biudzhetrovannia osvity yak priorytet derzhavnoi polityky Ukrainy», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky», derzhavne upravlinnia, vyp. 13(42), s. 200–230, 2020.
- [21] Kharakter pratsi zminiuietsia. 30 syhnaliv na yaki treba zvernuty uvahu dlia dosiahnennia staloho maibutnoho / Tuna Hoktse ta in. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3B0ERwV>

- [22] O. Tsokur, I. Ivanova, «Osnovy gendernoho vykhovannia», Gendernyi rozvytok u suspilstvi. 2-he vyd. Kyiv, Ukraina: PTs «Foliant», 2005, s. 183–223.
- [23] A. H. Shevtsov, Suchasni problemy osvity i profesiinoi reabilitatsii liudei z vadamy zdorovia. Kyiv, Ukraina, 2004, 200 s.
- [24] K. B. Shevchenko, Henderna polityka v Ukraini: vyznachennia, formuvannia, upravlinnia. Kharkiv, Ukraina: Nats. un-t vnutr. sprav, 2003, 165 s.
- [25] Yu. Shcherbiak. Inkliuzyvna osvita v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi: teoretyko-metodolohichni aspekty. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://bit.ly/3HNRJjr>
- [26] I. Yarmoshchuk, «Inklyuzyvne navchannia v systemi osvity», Shliakh osvity, № 2, s. 24–28, 2009.
- [27] E. Hayes, «Insights from Women’s Experiences for Teaching and Learning», In Effective Teaching Styles, New Directions for Continuing Education; E. Hayes, Ed., № 43, 1989.
- [28] J. M. Hugo, «Adult Education History and the Issue of Gender: Toward a Different History of Adult Education in America», Adult Education Quarterly, № 41(1), 1990.
- [29] A. P. Grace, P. A. Gouthro, «Using models of feminist pedagogy to think about issues and directions in graduate education for women students», In Studies in continuing education, № 22(1), 2000.
- [30] E. Tisdell, «Creating inclusive adult learning environment: insight from multicultural education in feminist pedagogy», Columbus, Ohio, ERIC Clearing House on Adult, Career, and Vocational Education Series, № 361, 1995.
- [31] P. McLaren, Critical Pedagogy and Predatory Culture. London, N.Y., 1995.

*Стаття надійшла до редакції
20 грудня 2021 року*